

AYSEL KAYA
Almanca Seyahatnamelerde Osmanlı Şehirleri
(1850-1912)

AYSEL KAYA Eskişehir'de doğdu. Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Almanca Öğretmenliği Programı'ndan mezun oldu. Bir süre turizm sektöründe çalıştı. Ardından Anadolu Üniversitesi Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktora derecelerini aldı. Alanıyla ilgili birçok makale ve kitap bölümü yazdı. Dilara ve Soyhan adında iki evlat sahibi olan yazar, halen Anadolu Üniversitesi Turizm Rehberliği Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

İletişim Yayınları 3065 • Tarih Dizisi 156

ISBN-13: 978-975-05-3173-6

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / I. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Bahar Siber

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Bursa çarşısında Türk satıcılar,
yaklaşık 1900 (anonim)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ekin Deniz Kuzu

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYSEL KAYA

Almanca
Seyahatnamelerde
Osmanlı Şehirleri
(1850-1912)

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	7
SUNUŞ.....	9
GİRİŞ.....	13
BİLGİ KAYNAĞI OLARAK SEYAHATNAMELER.....	17
SEYAHALARIN YAŞAM ÖYKÜLERİ VE SEYAHAT GÜZERGÂHLARI.....	25
Andreas David Mordtmann (1811 Oberharz- 1879 İstanbul).....	26
Alfred Körte (1866 Berlin-1946 Leipzig).....	30
Joseph Grunzel (1866 Bohemya-1934 Viyana).....	33
Eduard von Bodemeyer (1854 Schlesien-1918 Berlin).....	35
Karl Baedeker (1801 Essen-1859 Koblenz).....	37
Stefan von Kotze (1869 Oschersleben- 1909 Oschersleben).....	40
Richard von und zu Eisenstein (1837 Viyana- 1913 Londra).....	42
SEYAHATNAMELERDE ALTI ŞEHİR.....	45
İSTANBUL.....	45
SAKARYA.....	97

BİLECİK	115
ESKİŞEHİR	132
BURSA	184
İZNİK	239
SONUÇ	257
Seyyahlara ve seyahatnamelere yönelik genel tespitler	258
Şehirlere yönelik genel tespitler	264
KAYNAKÇA	269
DİZİN	277

TEŞEKKÜR

Sektör deneyimi sonrasında akademisyenliğe attığım adımda, çoğu insanın “genç” yaşta kavuştuğu, bana “geç” yaşta kısmet olan doktora tez çalışmamı tamamlamamda minnettar olduğum çok insan oldu. Doktora ders dönemimde “öğreticiliğine” hayran olduğum, bana tez konumun seçiminden başlayarak, araştırma ve yazım süresince destek olan, sürecin gerginliğini keyfe çevirmeyi başaran, her çeviri sonrasında bulduklarımızı karşısında birlikte heyecanlandığım ve sevindiğim çok değerli danışmanım Prof. Dr. Şaduman Halıcı'ya sonsuz teşekkür ediyorum. Tezimin şekillenmesinde çok değerli görüşleri ile beni yönlendiren, yazdıklarımı değerlendirerek katkı sağlayan çok değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Semra Günay Aktaş'a, Prof. Dr. Haşim Şahin'e, Prof. Dr. Medet Yolal'a ve Prof. Dr. Özcan Yağcı'ya çok teşekkür ediyorum. Kitabın editörlüğünü titizlikle gerçekleştiren Sn. Bahar Siber başta olmak üzere tüm İletişim Yayınları çalışanlarına katkı ve desteklerinden ötürü minnettarım. Ayrıca bana destek olan, değerli fikirleriyle yönlendiren, isimlerini buraya sığdıramadığım birçok akademisyen arkadaşşıma, hocama, dostuma, çocuklarım Dilara ve Soyhan'a ve geniş aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. İyi ki hayatıma dokundunuz...

Haziran, 2021

SUNUŞ

Bu çalışma, 2020 yılında Anadolu Üniversitesi Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda "Almanca Seyahatnameler (1850-1912) Temelinde Türkiye'ye Dair Bir Kültür Rotası Önerisi" başlığıyla doktora tezi olarak hazırlandı ve kabul edildi. Seyahatnameler şimdiye kadar tarihçilerin, edebiyatçıların ve yabancı dil araştırmacılarının çalışmalarına konu edildiyse de, turizm araştırmacıları tarafından geç keşfedildi. Oysa bu eserler geçmişle günümüz arasında karşılaştırma yaparak yitip giden ya da yeni eklenen kültürel değerleri bulmak ve tarihe ışık tutmak için önemli bir kaynak grubu oluşturuyorlar.

Çalışmaya her ne kadar turizm araştırmalarına kaynak oluşturma amacıyla başladıysam da, zaman içerisinde pek çok disipline hitap edebilecek şaşırtıcı verilere ulaştım. Ele aldığım seyahatnamelerin yazarları şarkiyatçı, dilbilimci, ekonomist, doğabilimci, yayıncı, romancı ve asker gibi farklı meslek gruplarına mensup kişiler olmalarının yanı sıra eğitilmiş ve soyulmuş kişilerdi. Seyahatnameler de daha ziyade rapor niteliğinde olduğundan,¹ ekonomiden coğrafyaya, sosyal yaşamdan flora ve faunaya, bazen de arkeolojiye ve mimariye kadar çok zengin bir dönem panoraması ortaya koyuyordu.

1 Ele alınan metinler her ne kadar rapor niteliğinde olsa da, kitapta bunlardan "seyahatname", yazarlarından da "seyyah" şeklinde bahsedilecektir.

Araştırma süreci, seyahatnamelerin seçimi ve bunlara ulaşmamla başladı. Almancaya hâkim olmamdan dolayı seyahatnameleri seçerken bu dilde yazılanları tercih ettim. Ayrıca seyahatlerin geçtiği güzergâhlar da seçimimde etkili oldu. Seyahatinin büyük bir kısmını atla veya yayan gerçekleştiren doğabilimci Von Bodemeyer, İstanbul'dan Bolkar Dağı'na kadar gezmişti. Diğer seyyahlar, seyahatlerinde çoğunlukla demiryolunu tercih ettikleri için güzergâhları, İstanbul-Ankara demiryolu hattı üzerinde bulunan yerlerdi. Buradan da ağırlıklı olarak Kütahya, Afyon, Konya, Bursa'ya devam etmişlerdi. Birbirine yakın tarihlerde aynı yerleri gezmiş olmaları, ele alınan şehirlere hem farklı disiplinlerin bakış açılarıyla bakmamı sağladı hem de seyyahların yazdıklarını karşılaştırma fırsatı sundu. Seyyahlar her ne kadar burada konu edilen şehirlere başka yerlere de gitmiş olsalar da, bu kitaptaki bilgileri İstanbul, Sakarya, Bilecik, Eskişehir, Bursa ve İznik ile sınırlandırdım. Çünkü yedi seyyahın en yoğun olarak bulunduğu yerler bu şehirlereydi. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiyi kitabın ilerleyen sayfalarında, seyyahların Anadolu'ya geliş amaçlarını ve seyahat güzergâhlarını anlattığım başlık altında hem tablo olarak hem de harita şeklinde bulabileceksiniz.

Kitapta ele aldığım ilk seyahatname, Alman şarkiyatçı Andreas David Mordtmann'ın mektuplarının yer aldığı eser. Mordtmann, Kuzeybatı Anadolu'dan yola çıkarak Pontus² üzerinden Kapadokya'ya, oradan Misya bölgesine, Kuzeydoğu Anadolu'ya ve Bursa üzerinden Çanakkale'ye ve Karadeniz kıyılarına seyahat etmiştir. Mektuplarında daha çok toplumsal yaşam, antik kentler, doğal ve kültürel yapı üzerine bilgiler verir.

İkinci seyahatnamenin yazarı ekonomist Joseph Grunzel, eserinde Anadolu Demiryolları Şirketi'nin kuruluşuna, Haydarpaşa'dan başlayan demiryolu hatlarının nereye gittiğine,

2 Seyahatnamede Karadeniz kıyılarından "Pontus" şeklinde bahsedilmiştir. Andreas David Mordtmann 1858'de Heinrich Barth ile birlikte Trabzon'dan Üsküdar'a uzanan bir Anadolu yolculuğuna çıkmış ve daha sonra seyahat notlarını kitap olarak yayımlamıştır. Bu eser, Mordtmann'ın burada ele alınan seyahatnamesinden, başlangıç noktası ve güzergâh bakımından farklıdır (Barth, 2017).

hangi tarihte ne kadarının tamamlandığına, demiryolu yapımında çalışan personelin istihdam durumuna, şirketin gelirlerine ve demiryolları üzerinden taşınan yük trafiğine ilişkin ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

Üçüncü seyahatname, yüzbaşı rütbeli bir asker olan ve “baron” anlamına gelen *Freiherr* unvanını kullanan Richard (Freiherr) von und zu Eisenstein’in eseridir ve zengin görsel malzemesiyle dikkat çeker. Seyyah, gezdiği bölgelere ilişkin 458 fotoğraf, beş harita, meteorolojik gözlemlere yönelik yedi tablo ve bir seyahat haritası yayınlamıştır.

Dördüncü seyahatname doğabilimci Eduard von Bodemeyer’e aittir ve bu seyyah araştırma gezisine çıktığı coğrafyada birçok bitki, böcek ve kelebek türünü keşfetmiştir. Kendisinden sonra Anadolu’ya gelecek lepidopterologlara,³ koleopterologlara,⁴ botanikçilere, ornitologlara⁵ ve doğabilimcilere eseriyle yol gösterici olmak istemiştir. Keşfettiği birçok böcek, kelebek ve kuş türünü, koruma altında ülkesine de götürmüştür.

Turistlere yönelik rehber kitaplar yayınlayan Karl Baedeker’in 1905 tarihli eseri incelenen beşinci seyahatnameyi oluşturur. Bu eser, hem bir seyahat rehberi oluşu hem de seyahatin türü bakımından diğerlerinden ayrılır ve konaklama, yemek, dil, rehber, kamu güvenliği, seyahat zamanlaması, seyahat giderleri, gerekli ekipman, para, pasaport, gümrük, konsolosluk, posta, telgraf gibi konularda Osmanlı Devleti’ni ziyaret edeceklerin seyahat ve konaklamalarını kolaylaştıracak ayrıntılı bilgiler içerir.

Altıncı seyahatnamenin yazarı, arkeolog kardeşi Gustav Körte ile birlikte Gordion’da ilk kazıyı gerçekleştiren kişi olan dilbilimci Alfred Körte’dir. Körte’nin eserinde Haydarpaşa’dan Ankara’ya, Eskişehir’den Kütahya’ya yaptığı seyahatinde Anadolu’daki Selçuklu yapıları, Eskişehir’deki lületaşı ocakları ve kolera salgını, İnönü’nün karantina altına alınması, Anado-

3 Kelebekleri inceleyen bilim dalı.

4 Böcekleri inceleyen entomolojinin bir alt kolu olup kınkanatlıları inceleyen bilim dalı.

5 Kuşları inceleyen bilim dalı.

lu'daki Ermeniler ve Türklerin ulusal çabaları, Anadolu'daki (Frigya Bölgesi) termal kaynaklar, hamam gelenekleri, Afyonkarahisar'daki mermer ocaklarına dair ayrıntılı bilgiler yer alır.

Yedinci seyahatname, romancı Stefan von Kotze'nin eseridir. İstanbul'dan başlayarak Bilecik, Eskişehir ve Afyon'a kadar olan seyahatini kaleme alan von Kotze, seyahatnamesini roman tarzında yazmıştır. Seyyahlar arasında "yaramaz çocuk" olarak nitelendirilebilecek, "aykırı" ve "farklı" bir kişiliktir.

Çalışmanın temelini oluşturan bu seyahatnameler, yazarlarının 19. yüzyıl ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı Devleti'ne dair farklı bakış açılarından süzölmüş izlenimlerini görmemi sağladı. Burada ele aldığım seyyahların, gezgin olmalarının ötesinde Alman Devleti'nin izniyle gelmiş, hatta görevlendirilmiş kişiler olduklarını gördüm. Buradan hareketle, çalışmada 1850-1912 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne çeşitli amaçlarla seyahat eden Alman ve Avusturyalı seyyahların seyahat izlenimlerini inceleyerek dönemin Anadolu algısını ortaya koymayı amaçladım.

GİRİŞ

İnsanoğlu, var olduğundan bu yana çeşitli amaçlarla seyahat etmiştir. Bilinmeyen uzak yerlere duyulan özlem, merak ve bilgi edinme isteği, insanları uzun yolculuklar yapmaya güdüler. Seyahat edenlerin gezdikleri yerlere dair izlenimlerini anlattıkları uzun ve ayrıntılı yazılar, planlar, haritalar, taslak çizimler ve fotoğraflar içeren eserleri ise, seyahatnameler olarak günümüze kadar ulaşmışlardır. Löschburg (1998) seyahatin kültür tarihini yazarken insanların seyahat esnasında yaşanabilecek tüm tehlike ve zorlukları göze alarak yola çıktığını belirtir ve onları seyahate iten güdüleri, mesafelere bakılmaksızın başka yerlere duyulan merak, öğrenme, eğlenme, dünya haritasının genişletilmesine katkıda bulunma, macera arayışı, gelir ve kâr elde etme hırsı, hastalıklara şifa bulma arayışı, politik ve ekonomik çıkarlar olarak sıralar. Seyahatin turizm hareketine dönüşmesi 17. yüzyılda başlar. O dönemlerde seyahate çıkmak ve rahatsız araçlardan, sert yataklardan ve uygunsuz koşullardan şikâyet ederek yolculuğu ayrıntılarıyla anlatmak moda haline gelir. Bunu takiben Avrupa sosyetesinin davetlerine, kutlamalarına ve eğlencelerine yönelik Büyük Turlar (*Grand Tour*) düzenlenmeye başlar. Bunlar, daha sonra gerçek bir öğrenme isteğine ve merakla şekillenen eğitim seyahatlerine dönüşür (Löschburg, 1998).

Avrupa'da başlayan bu hareketliliğin Osmanlı topraklarına yansması, Avrupa ile siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri ilişkilerin gelişmesi ve artması ile birlikte 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren oldu. Ancak asıl seyahatler 19. yüzyıldan sonra hız kazandı. Bu yüzyıl, Osmanlı toplumunun modernleşmeye başladığı yıllardı. Toplumunu modernleşmeye yönelten, sadece değişen dış dünyanın zorlaması değildi. Avrupa daha 15. yüzyılda dünyanın başka bölgelerini tanıtan seyahatnameleri okurken ve Rönesans'tan beri değişimin farkındayken, Doğu toplumları ancak 19. yüzyılda yaşadığı zamanın ve değişen dünyanın farkına vardı (Ortaylı, 2015a). Bu farkındalığın temelinde pek çok neden vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük devletler sömürgeci bir siyaset izlemeye başladı. Endüstriyel üretimin artması ve bunu besleyecek hammaddeye ihtiyaç duyulması, Avrupalıları sömürgecilige itti (Yılmaz, 2012). 19. yüzyılda Alman sanayisinin gelişmesi, ticaretin Almanya dışına taşmasına neden oldu. Bu durum sermaye ve şirketleşme hareketleriyle birlikte Alman nüfusunu dışarıya yerleştirmek isteyen sömürgeci bir düşünceyi de harekete geçirdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Almanlar, Osmanlı topraklarına yerleşmeyi ciddi olarak düşündüler. Ancak 1871'de birliğini sağlayabilen Alman İmparatorluğu İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası'na göre kolonileşmede geç kaldığı için yeni bir nüfuz politikasına yöneldi. Almanlar, yayılmacı politikalarını topraktan çok ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerle sağlamak istedi. Kolonyalist ülkelerden kendisine kalan, hem yakın hem engel görmeden sızabileceğini düşündüğü tek alan Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında Baltalimani Ticaret Sözleşmesi'nde kabul edilen liberalizm ve Osmanlı pazarının Avrupalı devletlere açılması sonucunda Alman nüfuzuna girmiş oldu (Ortaylı, 2015b).

Bu dönemde Osmanlı ordusunu yenileştirme çabaları çerçevesinde, ülkeye von Moltke ve von der Goltz¹ gibi birçok Alman subayı geldi, Alman Hükümeti'ne ve Osmanlı makamlarına sayısız rapor sundu, makale ve kitap yayımladı (Yılmaz,

1 Von der Goltz, Türkiye'de Golç Paşa olarak da bilinir.

2012). 1878 Berlin Kongresi ile Avrupa kıtasındaki topraklarının önemli bir kısmını kaybeden Osmanlı Devleti, ekonomik olarak Avrupa sermayesi tarafından baskı altına alındı. Bu noktada Türkiye'nin doğal zenginliklerinin tekelci imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci hızlandı. 26 Ağustos 1890'da Alman İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan ticaret antlaşması ile Almanlara ve tüm Avrupa devletlerine tanınan imtiyazlar arttı. Almanların Osmanlı topraklarına asıl nüfuz etmesi, Berlin-Bağdat Demiryolları'nın yapım hakkını almasıyla oldu (Ortaylı, 2015b). Almanlar 1889-1890 kışında demiryolu yapımına başladı (Grunzel, 1897). Osmanlı Devleti Balkanlar'da toprak kaybetmeye başlasa da, hâlâ büyük bir alana sahipti. Tüm bu gelişmeler, Almanların Osmanlı Devleti'ne yaptıkları seyahatleri artırdı. Bu seyahatlerde yazılan seyahatnameler, Osmanlı'nın siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatına ilişkin birinci elden kaynaklar oldu.

Anadolu toprakları hakkında yazılan seyahatnamelerin sayısı binin üzerindedir. Tarihin babası olarak anılan Herodot'un (MÖ 425-384) tarih kitabı ile Ksenefon'un (MÖ 430-353) *Onbinlerin Dönüşü*, en eski eserler olarak gösterilir (Sağlam, 2013). Yüzyıllardan bu yana Anadolu'ya gelen seyyahlar, yazılarını hem kendi dillerinde hem de yaşadıkları dönemin en yaygın kullanılan dillerinde yayımladılar. Seyahatnameler önceleri Fransızca ağırlıklı iken, 19. yüzyılda İngilizce yazılanlara daha sık rastlanır oldu. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise, Almanca seyahatnamelerin sayısı arttı (Baykara, 2013). Bu kitapta ele alınan seyahatnamelerin yazıldığı 1850-1912 yılları, Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya ile ilişkilerinin doruk noktasında olduğu dönemdi.